

В. А. Журавель, професор кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України

ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ СЛІДЧОГО В СТРУКТУРІ ОКРЕМОЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто сучасні наукові підходи до формування структури окремої криміналістичної методики розслідування злочинів. Викладено авторське бачення можливості формування універсальної базової моделі структури окремої методики та перспектив її використання як орієнтиру при проведенні досліджень у цій галузі знань. Визначено місце профілактичних заходів слідчого в базовій моделі структури окремої методики.

Рассмотрены современные научные подходы к формированию структуры частной криминалистической методики расследования преступлений. Изложено авторское видение возможности формирования универсальной базовой модели структуры частной методики и перспектив ее использования как ориентира при проведении исследований в этой области знаний. Определено место профилактических средств следователя в базовой модели структуры частной методики.

Визначення оптимальної структури, а й тому змісту окремої криміналістичної методики розслідування злочинів завжди вважалося одним з пріоритетних завдань, що стоять перед ученими-криміналістами. Річ у тому, що на сьогодні криміналістичну методику викладено здебільшого в описовій формі, а в її структурі репрезентовані такі елементи, як криміналістична характеристика; обставини, що підлягають з'ясуванню; особливості порушення кримінальної справи; початкові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи; типові слідчі ситуації, побудова версій і планування розслідування; тактика проведення окремих слідчих дій; профілактичні дії слідчого¹.

Незважаючи на те, що наведена архітектоніка є традиційною й апробованою в науці та практиці, її не можна визнати остаточною, оскільки в криміналістичній літературі висловлені й інші пропозиції щодо формування елементного складу структури окремої криміналістичної методики. Так, І. О. Возгрін включає до цієї структури такі елементи: а) криміналістичну характеристику злочинів; б) типові слідчі ситуації й програми розслідування злочинів; в) такти-

¹ Див.: Колесниченко А. Н. Структура и содержание методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Колесниченко // Сов. криминалистика : методики расследования отдельных видов преступлений. — К. : Выщ. шк., 1988. — С. 15.

ку підготування й провадження найхарактерніших слідчих дій та інших передбачених законом заходів; г) організацію попереджувальної діяльності слідчих при розслідуванні певного виду злочинів¹. М. П. Яблоков у свою чергу в структурі окремих методик вважає за доцільне вирізняти такі відомості: а) криміналістичну характеристику відповідного виду злочину та коло обставин, що підлягають першочерговому й наступному встановленню; б) типові слідчі ситуації, версії та планування; в) першочергові й наступні методи збирання доказової та іншої криміналістичної інформації; г) тактичні й методичні особливості окремих слідчих дій, криміналістичних операцій і взаємодії слідчих з оперативно-розшуковими та інспекційними органами; д) особливості використання спеціальних знань при розслідуванні; е) особливості попередження даних злочинів². Доволі оригінальний підхід до розв'язання розглядуваної проблеми пропонує А. В. Шмонін, який у структурі окремої криміналістичної методики виділяє просторовий і часовий складники. Просторова структура, на його думку, включає: а) слідчу ситуацію; б) планування розслідування, у тому числі й побудову слідчих версій; в) тактичні комплекси; г) предмет доказування (обставини, що підлягають з'ясуванню). Що стосується часової структури, то вона повною мірою відповідає етапності процесу розслідування³.

Крім того, наявність розбіжностей спостерігається не тільки в кількості структурних елементів окремої криміналістичної методики, а й в їхньому розташуванні. Із наведених прикладів видно, що в структурі спочатку розташовані відомості про типові ситуації, версії та планування, а потім – особливості тактики провадження окремих слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. Водночас у криміналістичній літературі існують протилежні пропозиції, коли спочатку пропонується розглядати особливості провадження окремих слідчих дій, а тільки потім питання висунення версій і здійснення планування, оскільки, на думку прихильників такого підходу, підґрунтям для висунення версій є інформація, яку отримують у процесі проведення певних слідчих дій⁴. Як видається, у даному разі науковці рекомендують не структуру окремої методики як певної інформаційної моделі, а схему процесу розслідування конкретної кримінальної справи, що не є тим самим.

Не можна визнати й оптимальними більшість із запропонованих

¹ Див.: *Возгрин И. А.* Введение в криминалистику : история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 294.

² Див.: *Криминалистика : учеб. для вузов / отв. ред. Н. П. Яблоков.* — М. : БЕК, 1995. — С. 485–486.

³ Див.: *Шмонин А. В.* Методика расследования преступлений : учеб. пособ. / А. В. Шмонин. — М. : Юстицинформ, 2006. — С. 128.

⁴ Див.: *Капустіна М. В.* Розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті : монографія / М. В. Капустіна. — Х. : Право, 2008. — С. 59–154.

підходів до формування структури окремої криміналістичної методики, оскільки вони далеко не завжди дозволяють простежити зв'язок між елементами, що входять до складу цієї структури. Так, відомості щодо криміналістичної характеристики не завжди враховуються при висвітленні питань з організації та планування розслідування, насамперед при визначенні типових версій, або навпаки, якщо типові версії їй позначаються, то без посилань на відповідні дані, відображені в криміналістичній характеристиці.

З огляду на сказане вважаємо такими, що заслуговують на увагу, пропозиції розглядати окрему криміналістичну методику у вигляді інформаційно-пізнавальної моделі¹. На думку авторів зазначеної концепції, саме такий підхід дасть змогу надати цій структурі організаційної будови, упорядкувати її елементи, забезпечити більш тісний зв'язок між ними й тим самим підвищити ефективність пізнавальних дій.

У криміналістичній літературі висловлені пропозиції щодо розбудови такого роду базової моделі на підставі застосування предметних і функціональних прийомів дослідження. При цьому в предметній галузі, яка характеризує внутрішню архітектоніку зазначеної моделі, пропонується виділяти два рівні: ретроспективний і перспективний. Перший рівень включає криміналістичну характеристику певної категорії злочину, у якій за статистичними показниками відображені кореляційні залежності між її елементами («злочинець – жертва», «сліді злочину – спосіб вчинення злочину», «місце, час злочину – злочинець» та ін.), а також на підставі аналізу цих кількісних показників сформульовані типові версії стосовно особи злочинця й особи жертви, мотивів злочину та інших обставин, тобто ретроспективний рівень розглядуваної моделі відображає типові варіанти злочинної діяльності, характерні ознаки особи злочинця й особи жертви, сліди такої діяльності та можливі їхні джерела, місця виявлення тощо.

Перспективний рівень, на відміну від ретроспективного, описує не сам злочин, а процес його розкриття й розслідування. Це своєрідна типова криміналістична модель здійснення досудового слідства. Зазначений рівень включає такі елементи: а) типові слідчі ситуації відповідно до певного етапу розслідування; б) програми розслідування (мета, завдання та напрямки розслідування, зумовлені слідчими ситуаціями й обставинами, які підлягають з'ясуванню по конкретній категорії злочинів); в) типові системи слідчих дій і

¹ Див.: Гавло В. К. К вопросу о криминалистической методике как информационно-познавательной системе в деятельности по предотвращению, раскрытию и расследованию преступлений / В. К. Гавло // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия : межвуз. науч. сб. — Уфа : Изд-во Башк. гос. ун-та, 1989. — С. 101–107; Журавель В. А. О структуре частной криминалистической методики / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1995. — Вып. 47. — С. 62–67 та ін.

оперативно-розшукових заходів або їхнє сполучення, тобто тактичні операції як засоби впливу на слідчі ситуації, перевірки версій та вирішення стратегічних і тактичних завдань; г) особливості провадження окремих слідчих дій; д) профілактичні заходи слідчого.

Разом з предметним у розглядуваній моделі виділяється й функціональний аспект, що повною мірою відповідає положенням теорії відображення. Здійснюючи дії щодо управління процесом розкриття й розслідування злочинів (а саме це її головне призначення), така модель виступає єдиним цілісним механізмом зі сталими та надійними зв'язками між елементами, якому притаманні об'єкт і суб'єкт впливу, канали руху та передачі інформації. При цьому взаємозв'язок елементів здійснюється як у межах одного рівня, так і між елементами різних рівнів, тобто йдеться про наявність внутрішніх і зовнішніх каналів обміну інформацією.

Що стосується рівнів, то в межах ретроспективного головним каналом руху інформації є «криміналістична характеристика – типові слідчі версії», у межах перспективного – «типові слідчі ситуації – програма розслідування – системи слідчих дій». Більш складним, безумовно, є обмін інформацією між елементами різних рівнів, який схематично можна подати в такий спосіб: «типові слідчі ситуації – типові слідчі версії – програма розслідування – системи слідчих дій (тактичні операції)», тобто інформація із такого елемента перспективного рівня, як «типові слідчі ситуації», синтезується із інформацією елемента ретроспективного рівня «типові слідчі версії», зумовлюючи мету, стратегічні й тактичні завдання розслідування, вирішення яких можливе за рахунок застосування певної системи слідчих дій і оперативно-розшукових заходів або відповідних тактичних операцій.

Аналізуючи запропоновану модель, треба відзначити, що це одна з перших спроб сформулювати структуру окремої криміналістичної методики саме в такій формі, а також розкрити її внутрішню архітектуру та процедуру функціонування. Безумовно, далеко не всі положення є безспірними. Але вірним є те, що до структури інформаційно-пізнавальної моделі окремої криміналістичної методики входять елементи, що включають різнопланову інформацію, з одного боку, про злочин, а з другого – про процес і результат його пізнання. Крім того, у запропонованій моделі чітко простежуються зв'язки між цими елементами, а саме: між криміналістичною характеристикою та типовими версіями; між типовими версіями й обставинами, що підлягають з'ясуванню; між цими обставинами та плануванням; між плануванням і слідчою ситуацією; між слідчою ситуацією й тактико-технічними засобами. На нашу думку, такий підхід дійсно сприятиме реалізації завдання криміналістики щодо розроблення типових моделей кримінальної діяльності та типових криміналістичних моделей слідства.

У запропонованій структурі базової моделі окремої криміналістичної методики розслідування самостійне місце займають профілактичні заходи слідчого, і це не випадково, оскільки тактика й технологія виявлення причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, формуються саме в надрах криміналістики, входять до її предмета та є її необхідними складовими частинами. Криміналістика виходить із обов'язковості, а не факультативності виявлення цих обставин, із необхідності їхнього доведення шляхом збирання, перевірки й оцінювання доказів, із розроблення заходів щодо усунення причин і умов їхньої реалізації.

Погоджуючись у цілому з тим, що криміналістика на відміну від криминології вивчає й досліджує не загальну концепцію попередження злочинності, а головним чином закономірності організації та проведення профілактичної діяльності слідчого при розкритті й розслідуванні окремих видів злочинів, у той самий час науковці дискутують стосовно проблеми визначення структури криміналістичної методики, зокрема того, чи повинна окрема методика розслідування містити самостійний розділ про профілактичну діяльність слідчого¹. З цього питання в криміналістичній літературі висловлені доволі категоричні та суперечливі судження. Зокрема, Р. С. Белкін переконаний, що немає сенсу включати профілактичну діяльність слідчого до структури окремої криміналістичної методики як самостійний елемент². Деякі криміналісти вважають, що опис типових для окремого виду злочинів причин і умов, які сприяють їхньому вчиненню, доцільно помістити в криміналістичній характеристиці цього виду злочинів.

Про суперечливість поглядів на цю проблематику свідчить і той факт, що далеко не в усіх підручниках і навчальних посібниках з криміналістики висвітлюються профілактичні дії слідчого. Іноді навіть у межах одного видання питання про встановлення причин і умов учинення злочинів та профілактичної роботи слідчого в окремих методиках розслідування розглядаються як їхній самостійний структурний елемент, а в інших методиках вони відсутні³. Така непослідовність у визначенні структури окремої методики розслідування не тільки нагадує про розбіжності в поглядах деяких авторів, а і є показником існування нерозв'язаної важливої теоретичної проблеми, яка має в той самий час велике практичне значення.

¹ Див.: Борідько О. А. Криміналістична профілактика як структурний елемент методики розслідування злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О. А. Борідько. — Х., 2005. — 21 с.

² Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 338.

³ Див.: Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів / за ред. В. Ю. Шепітька. — Х. : Право, 1998. — 375 с.

Крім того, слід звернути увагу й на термінологічні розбіжності в найменуванні цього структурного елемента криміналістичної методики в різних авторів: О. Н. Колесніченко – «криміналістичні питання профілактики даного виду злочину» (1978), «профілактичні дії слідчого при розслідуванні окремих видів злочинів» (1988); Г. А. Магусовський – «заходи криміналістичної профілактики» (2001); М. В. Салтевський – «профілактичні дії слідчого» (1996), «виявлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів, і визначення заходів щодо їхнього усунення» (2001); І. О. Возгрін – «особливості підготування й проведення попереджувальної діяльності слідчих і дізнавачів при розслідуванні окремих видів злочинів» (2001); М. П. Яблоков – «особливості попередження окремих злочинів» (2001); А. Ф. Волобуєв – «профілактичні дії слідчого при розслідуванні злочинів певного виду чи групи» (1996); В. П. Бахін – «виявлення обставин, які сприяють учиненню злочинів, і визначення заходів щодо їхнього усунення» (1987); В. С. Кузьмічов і Г. І. Прокopenко – «особливості профілактичної діяльності слідчого за матеріалами розслідування певної категорії справ» (2001) та ін.

Положення про те, що з усіх напрямів криміналістичної профілактики особливого значення набуває слідча профілактика вже стало аксіомою. Дійсно, саме на слідчого відповідно до ст. 23 та 23¹ КПК покладається головна функція стосовно виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, під час провадження досудового слідства та саме в його розпорядженні є найбільш широкі можливості для реалізації засобів і методів криміналістичної профілактики. Крім того, з усіх визначених у законі суб'єктів саме слідчий найбільш часто, встановивши причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, вносить до відповідного державного органу, громадської організації або посадової особи подання про вжиття заходів щодо їхнього усунення та в подальшому здійснює контроль за цим, а в разі залишення посадовою особою внесеного подання без розгляду зобов'язаний скласти протокол про адміністративне правопорушення (ст. 185⁶ Кодексу України про адміністративні правопорушення) та направити його до суду¹.

Отже, виконуючи вимоги кримінально-процесуального законодавства, слідчий під час розслідування злочинів здійснює важливу профілактичну роботу з таких основних напрямів:

- 1) попередження ймовірної, запобігання реально можливій і припинення розпочатої злочинної діяльності з боку осіб, обвинувачених (підозрюваних) у вчиненні конкретного злочину;
- 2) установлення причин конкретного злочину та вжиття заходів щодо їхнього усунення;

¹ Див.: Лопушанский Ф. А. Следственная профилактика преступлений. Опыт, проблемы, решения / Ф. А. Лопушанский ; отв. ред. И. П. Лановенко. – К. : Наук. думка, 1980.

3) установлення умов, що сприяли вчиненню конкретного злочину та вжиття заходів щодо їхнього усунення;

4) узагальнення криміногенних чинників, установлених під час розслідування за однорідними кримінальними справами, і подання пропозицій щодо їхнього усунення до відповідних органів і установ.

Профілактична діяльність слідчого при розслідуванні злочинів зумовлена слідчою ситуацією та має здійснюватися, як правило, з моменту порушення кримінальної справи протягом усього процесу розслідування паралельно зі встановленням інших обставин, що входять у предмет доказування¹. Тому вирішення цього завдання відображається в змісті багатьох слідчих дій. Зважаючи на важливість і масштабність цього завдання в структурі процесу досудового розслідування, А. В. Дулов цілком обґрунтовано вважає засобом його вирішення не окремі розрізнені слідчі дії, а тактичну операцію з умовною назвою «профілактика»². Слід також зауважити, що криміналістичні методи та засоби профілактичного характеру можуть застосовуватися й до порушення кримінальної справи. Вони практично завжди спрямовані на припинення розпочатого злочину, попередження злочину, що готується, або вчинення можливого нового злочину. Наприклад, у разі, коли аналіз первинних даних про вчинений злочин показує, що в обстановці, яка склалася, зберігається реальна можливість вчинення ще такого самого чи іншого кримінального діяння, слідчий зобов'язаний ужити відповідних заходів щодо недопущення вчинення нового злочину.

З огляду на наведену аргументацію вважаємо за можливе підтримати позицію тих учених-криміналістів, які вбачають логічним включення питань профілактичної діяльності слідчого до структури окремої криміналістичної методики розслідування злочинів як самостійного елемента.

По-перше, цим акцентується як важливий напрям у роботі слідчого попереджувальна діяльність під час провадження за кримінальною справою, котра є окремим, самостійним і обов'язковим етапом пізнання злочинної події, урахування якого дає змогу глибше й повніше вивчити та дослідити обставини такого злочину.

По-друге, методика розслідування окремих видів злочинів є підґрунтям для розроблення криміналістичних прийомів попередження злочинів і фактично визначає рамки профілактичної роботи слідчого за розслідуваними справами з урахуванням слідчих ситуацій профілактичного характеру, які складаються під час розслідування конкретних злочинів. Між тим криміналістичні прийоми й методи профілактичної роботи формуються саме в

¹ Див.: Братковская В. Предупреждение хищений в сельском хозяйстве / В. Братковская // Соц. законность. — 1972. — № 3. — С. 27.

² Див.: Дулов А. В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / А. В. Дулов. — Мн. : Университетское изд-во, 1985. — С. 145–146.

змісті методики розслідування, входять до її предмета та становлять об'єкт дослідження.

По-третє, узагальнення судово-слідчої практики показує, що профілактична діяльність слідчого явно недооцінюється й цьому напрямку, на жаль, не приділяється належної уваги.

По-четверте, вивчення питань профілактики злочинів у курсі криміналістики (методики розслідування) дає змогу інтегрувати знання криміналістики та кримінології при підготовуванні кадрів для правоохоронних органів¹.

Таким чином, окремі криміналістичні методики мають інтерпретувати положення профілактичної спрямованості стосовно злочинів окремих видів і груп шляхом формулювання відповідних практичних рекомендацій. У зв'язку з цим методики розслідування окремих видів злочинів можна розглядати як своєрідні канали впровадження в слідчу практику теоретичних положень профілактичного характеру, концептуальними основами яких виступають певні кримінологічні дослідження. Разом з тим питання встановлення причин злочинів і умов, що сприяють їхньому вчиненню, в окремих методиках розслідування не є повторенням відповідних положень кримінологічної науки. У межах окремої методики розслідування злочинів передусім досліджується практичний аспект установлення причин і умов учинення конкретного злочину, а саме підготування й провадження слідчих дій на різних етапах розслідування та вжиття заходів щодо усунення виявлених криміногенних чинників.

¹ Див.: Криміналістична профілактика економічних злочинів : наук.-практ. посіб. / [С. В. Великанов, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. А. Журавля). — Х. : Харків юрид., 2006. — С. 34.